

«ΑΡΧΕΙΑ, ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ ΚΑΙ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟ ΚΟΣΜΟ»

(Torino, 13-16 Ιανουαρίου 1993)

Τα Πανεπιστήμια του Τορίνο και της Φλωρεντίας, σε συνεργασία με τον «Οίκο της Ανατολικής Μεσογείου» στο Πανεπιστήμιο της Lyon 2, είχαν την ιδέα να πραγματοποιήσουν στο Τορίνο από 13 έως 16 Ιανουαρίου 1993 ένα διεθνές συνέδριο με θέμα «**Αρχεία, Σφραγίδες και Σφραγίσματα στον ελληνοιστοικό κόσμο**». Η επιλογή του Τορίνο για τη διοργάνωση του συνεδρίου δεν ήταν τυχαία. Εδώ εδρεύει το «Κέντρο Ανασκαφών του Τορίνο», που διεξάγει από ετών ανασκαφές στην Μεσοποταμία, και εδώ διδάσκει ο καθ. A. Invernizzi, ο οποίος επεξεργάζεται το τεράστιο αρχείο σφραγισμάτων (περίπου 25.000) που εμπίπτουν στην Σελευκεία την προς τω Πίργει κατά τις παλκές ανασκαφές εκεί. Το τεράστιο αυτό σύνολο ελληνοιστοικών σφραγισμάτων δεν ήταν το μόνον που απεκαλύφθη τις δύο περασμένες δεκαετίες. Ενώ κατά το παρελθόν μόνο τα μικρά σχετικά σύνολα από τους **Όρχους** (Uruk, Warka) και την **Σελευκεία** της Μεσοποταμίας, το **Εδφύ** της Άνω Αιγύπτου, του Νομοφωλακείου της **Κυρήνης** και του νομού **C** του **Σεληνονότος** ήταν γνωστά, ίσως τύχη αγαθή, ίσως πρώτاً ανασκαφική, τεράστια σύνολα άρχισαν να αποκαλύπτονται, το ένα μετά το άλλο: 25.000 στην **Σελευκεία**, 14.000 στην **Νέα Πάρο** της Κύπρου, 14.000 στην **Δήλο**, 600 στην **Καλλιόπη** της Ατωλίας, 2.500 στην **Γιάννη** της Θεσπρωτίας, το άλλο μισό του ευρήματός Εδφύ στο Allard Pierson Museum του Amsterdam, κ.ά. Με τέτοιες ποσότητες σφραγισμάτων αρχίζει πλέον να καθίσταται δυνατή η **δημιουργία ενός νέου κλάδου, της αρχαίας σφραγιστικής**, ενώ συγχρόνως το υλικό αυτό παρέχει πλήθος νέων πληροφοριών για την αρχαία εικονογραφία και την ιστορία της τέχνης γενικώς, για την αρχαία ιστορία (οικονομική, δικαστική, πολιτική), για την οργάνωση των αρχαίων κλπ. Δεδομένου όμως ότι το πλείστον του υλικού αυτού παραμένει μέχρι σήμερα αδημοσίευστο, οι οργανώσεις του συνεδρίου επιδιώξαν (και το πέτυχαν) να συγκεντρώσουν επί το αυτό τους ειδικούς από όλον τον κόσμο και να συζητήσουν τα σχετικά προβλήματα.

Ο καθ. **A. Invernizzi** (Δημόσια αρχεία στην Σελευκεία την προς τω Πίργει) υπέδειξε ότι το κτήριο που ανασκάφη στην Σελευκεία προορίζεται εξ αρχής για δημοσίον αρχείο. Σ' αυτό, όπως και στους Όρχους (όπου συναντούμε, και τον Θεσό του χροφυλάκτου), ανεπίτητο να εγγραφεί τα σελευκεϊδικά διοικητικά τα σχετικά με τον φόρο του αλαίου («**άλικης**» [ώνης]) και με τον φόρο του δουλμορίου («**άνδροπδικής**»

[ώνης]). Η φύλαξη των εγγράφων πρέπει να ήταν καθήκον των δύο πόλεων, έστω και αν λειτουργούσαν και για λογαριασμό της κεντρικής εξουσίας. Αυτό δείχνει και η τοποθέτηση των αρχείων κοντά στην αγορά (στην Σελευκεία, στην δυτ. πλευρά της).

Ο **P. Mollo** (Το πρόβλημα της «άλικης» στο βασίλειο των Σελευκεϊκών υπό το φως του υλικού από την Σελευκεία την προς τω Πίργει) εξήγησε τις σφραγίδες του τύπου **ΑΛΙΚΗΣ-ΣΕΛΕΥΚΕΙΑΣ** (χρονολογία)-**ΑΤΕΛΩΝ** (ή **ΕΠΙΤΕΛΩΝ**). Σώζονται περίπου 3111 σφραγίσματα αυτού του τύπου τώρα. Στις βούλλες η σφραγίδα αυτή είναι μόνη ή (μετά το 188 π.Χ.) συνοδευόμενη από περισσότερες ιδιωματικές σφραγίδες (μέχρι το 168 π.Χ.). Φαίνεται ότι η άλικη ήταν ένας φόρος που εφεβόλλετο στην παραγωγή αλατιού. Από φόρο η στατιστική των σφραγισμάτων έδειξε ότι η ένδειξη «**άτελων**» αυξανόταν κατά τα έτη πολεμικής δραστηριότητας (ανατολική εκστρατεία Αντιόχου Γ' ή πόλεμος με Ρώμη) ή πολιτικής ασταθείας (Βασιλεία Σελευκού Δ'), ίσως σε εξόφληση δανείων που ιδιώτες παραγωγοί συνεισέφεραν στο βασιλικό ταμείο.

Μια ομάδα ερευνητών από το Τορίνο (R. Massa, S. Anelli, M. Girotti, D. Revello) ανέλυσαν στο μικροσκόπιο 446 σφραγίσματα από την Σελευκεία και διεπίστωσαν την ύπαρξη στις πλάγιες πλευρές τους **δακτυλικών αποτυπώματων**: Η έρευνα συνεχίζεται με σκοπό την διαπίστωση των ατόμων που χρησιμοποιούσαν την κάθε σφραγίδα.

Ο καθ. **R. Fleischer** επεχείρησε μια ανασκόπηση των «πορτρέτων ελληνοιστοικών βασιλέων στις βούλλες». Τα πορτρέτα αυτά, κυρίως Πτολεμαϊκών και Σελευκεϊκών, ομοιάζουν — αν και δεν συμπίπτουν — προς τα νομισματικά πορτρέτα από τα κέντρα του κάθε βασιλείου — άρα ακολουθούν επίσημα πρότυπα. Κάποια πορτρέτα στις βούλλες επίσης παρουσιάζουν τους βασιλείς με **ιδιόχρωμες κόμης ή σύμβολα**, που ανήκουν σε μια θεϊκή ή ψευδοθεϊκή σφαίρα. Το γεγονός ότι αυτά δεν εμφανίζονται τόσο συχνά στα νομισματικά πορτρέτα πρέπει να οφείλετο στο ότι η χρήση των σφραγίδων αυτών θα περιοριζότο σε κάποιες συγκεκριμένες ομάδες αξιωματούχων ή ιερών.

Ο **P. Leriche** (Τα αρχεία της Δούρας-Ευρωπού) παρουσίασε εκ νέου το «**χροφυλάκτειον**» αυτής της συριακής πόλεως, με τις κυμειλωτές ενπιγραφές θήκης των εγγράφων (από του 129-8 π.Χ.). Συμφωνά με τις νέες έρευνες, η ελληνική αυτή πόλη εκτίσθη κατά το ισοβάθιο σύστημα σε μια μεταγενέστερη φάση της, στα μέσα του 2ου π.Χ.

αι., ίσως ήδη επί Πάρβων. Αυτό μαρτυρεί την διατήρηση των ελληνικών θεσμών σ' αυτή την πόλη, που επί τρεις αιώνες είχε περιέλθει στην εξουσία των Αρσακιδών.

Η **D. Kaptan-Bayburtluoglu** (Μερικά σφραγίσματα από την σατραπεία του Δασκυλείου) παρουσίασε μια ομάδα σφραγισμάτων από το **Δασκυλείον** (σημ. Erigli) της Μικράς Ασίας, που χρονολογούνται στην Αχαιμενιδική περίοδο και εικονίζουν **κυρίως σκηνές κυνήγιου**. Τα κυριότερα παράλληλα τους ευρίσκονται στις «ελληνοπερσικές» σφραγίδες — αν και οι πηγές εμπνεύσεως μπορεί να είναι ανάγλυφα και τοιχογραφίες, κατά την **δ. Βαυβυτιούγλου**.

Η **D. Colon** παρουσίασε μια άλλη «ομάδα σφραγισμάτων από την Ύρ», που ανεύρεσε σε τάφο της περσικής περιόδου ο Sir L. Woolley. Η ομάδα αυτή πρέπει να ανάγεται στην περίοδο μετά το 440 π.Χ., διότι ανάμεσα στα αποτυπώματα — προεργυμένα από σφραγιστικό κούκλιδρους, σφραγίδες, δακτυλίδια, μεταλλικά αγγεία και νομίσματα — υπάρχει και ένα τετραδράχμιον των Αθηνών που χρονολογείται στην εποχή αυτή. Τα σφραγίσματα αυτά δείχνουν με ποιο τρόπο η ελληνική τέχνη άρχισε να επηρεάζεται την εικονογραφία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής. Δεδομένου ότι ανήκαν στην **συλλογή κάποιου σφραγιστοδόλου**, ο οποίος πρέπει να την εκτύπησε πολύ για να την πάρει στον τάφο του, ρίχνουν κάποιο φως στον τρόπο επιλογής των θεμάτων και την σύνθεση της πελατείας του. Άλλα ελληνικά θέματα προέρχονται από νομίσματα της Λυκίας και ίσως της Δαρδανίου στην Τρούαδα.

Η **Margaret Cool Root** εξήγησε κάποιες όψεις της χρήσεως και εικονογραφίας των σφραγίδων στα **σφραγιστά** των περίπου 30.000 ακεραίων ή αποσπασματικών **πηλίνων πινακιδίων** των οχυρώσεων της **Περσπολέως**, το μεγαλύτερο ίσως αχαιμενιδικό αρχείο, χρονολογούμενο μεταξύ του 509 και του 494 π.Χ. Συνεπώς εδώ τα σφραγίσματα επί των πινακιδίων τοποθετούνται χρονολογικώς με ακρίβεια, και μπορεί να καταδειχθεί ακριβώς η λειτουργία τους στα πλαίσια των δραστηριοτήτων των βασιλικής αυλής. Ενδιαφέρον είναι ιδίως το πρόβλημα της χρήσεως του σφραγιστοκουλιδρίου, ο οποίος αναβιώνει επί Αχαιμενιδών, έναντι εκείνης των σφραγίδων ή σφραγιστικών δακτυλίων που επικρατεί πλήρως, ακόμη και σε πινακίδες σφηνοειδούς γραφής, κατά την ελληνοιστοική περίοδο.

Ο **Mark B. Garrison** ασχολήθηκε με

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

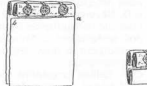

Fig. 5.

Fig. 6.

Fig. 7.

Απλά έγγραφα από την Αίγυπτο. Το κείμενο εγράφετο δύο φορές. Το άνω μέρος (scriptura superior) περιείχε το σφραγιστό. Το κάτω μέρος (scriptura inferior) περιείχε το απόλυτο. Σε περίπτωση αμφισβήτησης του κειμένου, οι μάρτυρες ανεγνώριζαν τις σφραγίδες και ανοίγεται το άνω μέρος.

την δυνατότητα ταυτίσεως καλλιτεχνών και εργασιών στα σφραγίσματα που διατηρήθηκαν σε αρχεία. Ιδίως εκείνα της Περσποπόλεως, με την παραδοσιακή μέθοδο της ιστορίας της τέχνης, δηλαδή την απόδοση του έργου σε συγκεκριμένα χέρια.

Στην περίπτωση της Περσποπόλεως έχουμε μία γλυπτική σχολή που εξημερύνεται τις ανάγκες της αυλής και της γραφειοκρατίας, βασισμένη στις παραδόσεις της μεσοποταμιακής σφραγιδολογίας (Ασσυρία, Βαβυλώνια και Ελλάς). Τα σφραγίσματα στα πλαίσια ενός αρχείου επιτρέπουν την τοποθέτηση ατομικών σχεδίων και ομάδων σχεδίων που παρουσιάζουν στυλιστική συγγένεια στο όλο έργο μιας καλλιτεχνικής προσωπικότητας, η οποία βεβαίως εργάζεται σ'ένα καλλιτεχνικό περιβάλλον συγκεκριμένα και κοινωνικά προσδιορισμένο.

Η **Linda Bregstein** (Πρακτικές σφραγίσεως και σφραγιστική οικονομογραφία στο αρχείο Murashu) εξήτασε, με βάση τις πινακίδες που βρέθηκαν σ'ένα δωμάτιο της οικογενείας Murashu και αφορούν διαχειρίσει γαίων κοντά στην Nippur του Ιράκ (454-404 π.Χ.), τις πρακτικές σφραγίσεως στην Βαβυλώνια κατά την εποχή αυτή. Επειδή οι γραφείς έγραφαν, κοντά στο σφραγίσμα που επίθετο στις πλάγιες πλευρές (ακμίες) των πινακιδών, το όνομα, πατρωνυμικό και συχνά τον τίτλο ή την ιδιότητα του σφραγίζοντος, μπορεί εδώ να ταυτισθεί ο ιδιοκτήτης κάθε σφραγίδας. Τα σφραγίσματα προέρχονται από σφραγιστοκλινδρους, σφραγίδες και μεταλλικά δακτυλίδια τα τελευταία αεζώνονται από την δεκαετία του 420 κατόπιν δυτικής επιδρομής. Η ανάλυση της νομικής λειτουργίας και χρήσεως των σφραγισμάτων δείχνει ότι οι σφραγίζοντες ήσαν μάρτυρες, δικασ-

τές, ενώπιον των οποίων καταγράφοντο τα συμβόλαια, και οι συμβαλλόμενοι. Τα θέματα των σφραγίδων είτε περιλαμβάνουν μια πρωική μορφή ως τον κύριο πρωταγωνιστή είτε απεικονίζουν μόνο ζώα και σύνθετα τέρατα. Μια τρίτη ομάδα, των μεταλλικών κλινδρικών, φέρει θέματα του ελληνικού κόσμου (πολεμιστές κλπ.). Και οι τρεις ομάδες απαντούν σε διαφορετική αναλογία στις πινακίδες του θησαυροφυλακείου της Περσποπόλεως (492-459 π.Χ.).

Ο **Joachim Oelsner** (Σφραγίσεις και αρχειοθέσεις των εγγράφων στην ελληνιστική Βαβυλώνια) παρατήρησε ότι η συνήθεια της σφραγίσεως των πινακιδών σε σφηνοειδή γραφή συνεχίσθηκε και σε έγγραφα από πάπυρο ή περγαμηνή, εδώ επών σε ηλίθους «ρύπους» που περιέβαλλαν το σήμερα χαμένο έγγραφο. Κατά την ελληνιστική περίοδο προέρχονται κυρίως από αρχεία ναών, κατά την προηγούμενη περίοδο από οικογενειακά αρχεία σε ιδιωτικές οικίες. Ασφαλώς θα υπήρχαν και αρχεία των δημοσίων αρχών στα αντίστοιχα κτήρια, αλλά ελάχιστα γνωρίζουμε για τις θέσεις ερεψέως έξω από τους Όρχους (Uruk).

Ο **Ronald Wallenfels** (Ιδιωτικές σφραγίσεις και πρακτικές σφραγίσεως στην ελληνιστική Uruk) παρατήρησε επίσης ότι ο κάτοχος της σφραγίδας, Βαβυλώνιος ή Έλληνας, μπορεί να ταυτισθεί ότι κάθε επτά-οκτώ έτη άλλαζαν συνήθως σφραγίδα με άλλη, ομοίου συνήθως θέματος: ότι τα μέλη κάποιων οικογενειών φαίνεται να δείχνουν προτίμηση σε κάποιο θέμα, και ότι τα θέματα των σφραγίδων στους Όρχους μαρτυρούν μια σύνθετη αλληλεπίδραση «μεταξύ των δυνάμεων του Ελληνισμού, των ινών της αχαμενιδικής επικυριαρχίας και των τελευταίων μεγάλων αναγεννήσεων του παραδοσιακού ασυποβα-

βυλιωνιακού πολιτισμού».

Ο **P. Desideri** (Αρχαία ιστορική και αρχαία) σκιαγράφησε την κυμαινόμενη χρήση, αλλά και εκτίμηση, των αρχείων από τους αρχαίους ιστορικούς, αν και βεβαίως τα έγγραφα στα αρχεία δεν έχουν κατ'ανάγκη αφηγηματικό χαρακτήρα. Η **F. Cordano** (Έγγραφα του αρχείου της Καμάρινας) παρουσίασε μερικά ενεπιγράφα μολύβδινα ελάσματα, με ονόματα πολλών της αποίκιας αυτής των Συρακουσών, που βρέθηκαν κοντά στον πρόναο του ναού της Αθηνάς.

Για το μεγάλο σύνολο σφραγισμάτων της Δήλου, οι πρώτοι τόμο δημοσιώσεως του οποίου ήδη εκκκλοφόρησαν, μίλησαν γενικώς η **Marie Françoise Boussac** (Τα αρχεία της Δήλου) και ειδικώς ο **N. Σταμπολίδης** (Η μέλετη του Ερωτικού κύκλου στα σφραγίσματα της Δήλου: ένα παράδειγμα). Η πρώτη επεξεργάσε μία γενική σκιαγραφία του αρχείου και των χαρακτηριστικών του. Τα έγγραφα είχαν περισσότερες της μιας σφραγίδες, ενώ μερικές φορές έχουμε δύο φορές την ίδια σφραγίδα στον ίδιο ρύπο. Δεν μπορούμε να συμπεράνουμε ότι όσες είναι οι σφραγίδες τόσα ήσαν και τα άτομα, διότι πολλά πρόσωπα μπορεί να σφραγίζουν με την ίδια σφραγίδα ή ένα πρόσωπο με πολλές. Λίγα σφραγίσματα μπορούν να χρονολογηθούν αφ'εαυτών (όπως ένα πορτρέτο του Αντίοχου Θ', η σφραγίς του Κοινοδικίου, του Επιμελητού) το μόνον ασφαρές είναι η καταστροφή της Δήλου το 69 π.Χ. και ότι το αρχείο ήτο σε χρήση περίπου ένα αιώνα. Το αρχείο ευρισκόσε σε ιδιωτική οικία και οι δημοσιές σφραγίδες που απαντούν σ'αυτό είναι σχετικώς λίγες (επιμελητών, σελευκιδική άγκυρα, Νάξου, Μυκόνου, Εφέσου, Τράλλευων, με πορτρέτα Βασιλέων, σφραγίς του Dolabella, με σελευκιδική Νίκη). Η οικογενεία ηχοχόλετο με κάποια οικονομική δραστηριότητα, αλλά το πλήθος των σφραγισμάτων δείχνει ότι εδώ ενίοτε και παρακαταθήκη έγγραφων, οπότε μάλλον έχουμε να κάνουμε με οικογενεία τραπεζίτων. Η Δήλος ήτο εμπορικό κέντρο και οι ναυτιλιόμενοι έκλεναν εδώ τα συμβόλαιά τους, δηλαδή οι συναλλασσόμενοι δεν είναι μόνον κάτοικοι της Δήλου. Τα συμβόλαια σφραγίζουν μάρτυρες, εγγυητές, συναλλασσόμενοι, μία σφραγίδα όμως με παράσταση καθημένου Ηρακλείου επαναλαμβάνεται 365 φορές. Πολλές φορές δύο σφραγίδες επαναλαμβάνονται συστηματικώς. Τα ονόματα αναφέρονται χωρίς πατρωνυμικό. Η αναγνώριση των ρωμαϊκών ονομάτων είναι δύσκολη. Αν έχουμε λατινική επιγραφή και «ρωμαϊκό» πορτρέτο (εισπόμενος όμως ή τοπικού εραστήριου) θα μπορούσε να υποθέσει κανείς Ιταλό, μόνον όμως το στυλ της σφραγίδας σε μια κομπολοπική κοινωνία όπως αυτή της Δήλου δεν αποτελεί ασφαρές κριτήριο.

Ο **N. Σταμπολίδης** απομόνωσε από τον ερωτικό κύκλο των σφραγισμάτων της Δήλου (1263 σφραγίδες) ένα με παρά-

σταση νεαρού Έρωτος που κάθεται σε κινάκρονο παίζοντας την λύρα του και τραγουδώντας.

Η **Καλλιόπη Πρέκα** παρουσίασε μια σειρά σφραγισμάτων, τα οποία αποδεικνύουν ότι το όνομα του οικισμού στην Θεσσαλία όπου ευρέθηκαν ήταν **Γιτώνη**, όπως ορθώς παραδόξως ο Λίβιος (42, 38, 1), και όχι Τιάτη, όπως υπέθετε η σύγχρονη έρευνα. Ο **Π. Πάντος** έθεσε ορισμένα μεθολογικά προβλήματα, τα οποία αντιμετωπίζει ο μελετητής των σφραγισμάτων (διατήρηση των αποτυπωμάτων, βασιλικό ή ιδιωτικό πορτρέτο, σχέση σφραγιστικού και νομισματικού πορτρέτου, δυνατότητες ταυτίσεως των σφραγιστικών πορτρέτων, ρεαλισμός στα σφραγιστικά πορτρέτα), και προσεπίσθησε να τα εκκωφανήσει με παραδείγματα από το δημοσιευμένο αρχείο της αιτιατικής Καλλιπόλεως. Η **Χρυσή Σούλα** παρουσίασε ομάδα αγνών από την Κασσώπη, οι οποίες φέρουν σφραγίσματα με παραστάσεις (μαχομένη Αθηνά, ημίμορφο ιππύο στεφανούμενο από Νίκη, αστός, ταύρος, κέρα Αμαθίας) που παραβάλλονται με νομισματικούς τύπους, κυρίως ηπειρωτικούς. Ο **Jean-Louis Mourguet** εξήτασε θέματα υλικού των εγγράφων στην ανακοίνωσή του: «Από την **δέκτο** στο **κόλλημα**: η εξέλιξη του υποστρώματος των αρχαίων της ελληνιστικής και την ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο».

Η **Fabienne Burkhalter-Arce**, αφού αναφέρθηκε σε αριθμό μέτρων που η πολεμεική διοίκηση έλαβε για την **παρεμπόδιση της πλαστογραφίας των δημοσίων και ιδιωτικών εγγράφων**, έκανε λόγο κυρίως για την παρακάθεση του πρωτοτύπου των συμβολαίων (**συγγραφοφύλακα**) στον ειδικό άρχοντα (**συγγραφοφύλακα**), ο οποίος στην ελληνιστική Αίγυπτο ονομάζοτο «**συμβολοφύλαξ**». Αυτός φυλάσσει όλα τα είδη των συμβολαίων, μπορεί όμως και ένα μόνον είδος (π.χ. **νόταξ**). Στην Αίγυπτο τα αρχαία φυλάσσοντο δύο-τρεις γενεές, κατόπιν επωλούντο, και ευρέθησαν π.χ. σε μιομίες.

Ο **Helmut Kyrieles** παρουσίασε τα **πολεμεικά πορτρέτα στα σφραγίσματα από την Νέα Πάφω της Κύπρου**, από ένα αρχείο που καταστράφηκε στον σεισμό του 15 π.Χ. Αρχής γενομένης από του Πτολεμαίου Η', και μέχρι της Κλεοπάτρας Ζ' (είτε του Οκταβιανού), η σειρά είναι πλήρης, η ταύτιση όμως είναι δυνατή μόνον με την κατάρτιση συγγενών σειρών, ελλείψει νομισματικών πορτρέτων των υστερών Πτολεμαίων. Αλλά και εντός της σειράς ενός βασιλέως οι διαφορές είναι τόσο μεγάλες, ώστε μόνον η υπόθεση ότι έρχομε τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά σε διάφορες ηλικίες θα μπορούσε να είναι μια πιστευτή λύση. Διακτιλίδια με τέτοια πορτρέτα πρέπει να χρησιμοποιούσαν πρόσωπα στην υπηρεσία των βασιλέων.

Ο **Δημ. Πλάντος** ασχολήθηκε με ορισμένα σφραγίσματα από το αδημοσίευτο ήμισυ του ερμηστά του **Eduf**

της Άνω Αιγύπτου, που ευρίσκεται στο Allard Pierson Museum του **Άμστερνταμ** (το δημοσιευμένο ήμισυ είναι στο Royal Ontario Museum του Τορόντο) με γυναικεία πορτρέτα. Ένα από αυτά ανήκει στην Κλεοπάτρα Α', σύζυγο του Πτολεμαίου Ε' Επιφανούς, και επίσης υπάρχουν πορτρέτα του Πτολεμαίου Θ' Σωτήρος (Β') και του Πτολεμαίου Θ' Αλεξάνδρου (Α') με τις συζύγους των σε όψη Ίσιδος.

Η **Edda Bresciani** αναφέρθηκε σε **δημοτικούς παπύρους** ελληνιστορωμαϊκής περιόδου από τους ναούς του Fayoum και έθεσε το θέμα της αποκαταστάσεως των αρχαίων, διότι οι πλείστοι προέρχονται από παράνομες ανασκαφές και έχουν διασπαρεί.

Η **Katelijn Vandorpe** συνέθεσε ένα πολύτιμο κατάλογο **παπύρων** που **φέρουν ακόμη σφραγίσματα** και τις πληροφορίες που μας δίνουν η αυτά οι ίδιοι οι παπύροι. Μπορούμε εκεί να ιδούμε σε τι χρησίμευε η σφραγίς, καθώς και περιγραφή του σχήματός της σε διάφορες εποχές.

Ο **D. Berges** έδειξε το πλουσιότερο εύρημα σφραγισμάτων εντός αρχείου της **Καρχηδόνας**, που πρέπει να ήταν εν χρήση από τα μέσα του 5ου μέχρι των μέσων του 2ου αι. π.Χ. Ανάμεσα στα σφραγίσματα αυτά, εντύπωση προκαλεί το πλήθος των ελληνικών σφραγίδων. Επειδή βεβαίως δεν μπορεί να υποτεθεί ελληνική αποικία στη θέση της Καρχηδόνας, πρέπει να ιδούμε μαζικές εισαγωγές ελληνικών σφραγίδων, και μάλιστα ήδη από του 5ου αι. π.Χ., τεκμήριο εύγλωτο για την «ελληνίζουσα» Ρώμη.

Ο **C. Zoppi** παρουσίασε κάποια από τα σφραγίσματα του δημοσιευμένου (με σχέδια προ 100 ετών) αρχείου του Σελινοίντος, τώρα ολόκληρο (!) στο Μουσείο του Παλέριο. Αξίζει να δημοσιευθεί με φωτογραφίες λεπτομερώς, όπως και πολλά άλλα ευρήματα του 19ου αι.

Ο **R. Haensch** εξήτασε το θέμα της σφραγίσεως εγγράφων της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής διοικήσεως και διέκρινε τρία είδη εγγράφων, με σφραγιδές (α) των υπαλλήλων, (β) ιδιωτών και (γ) κατά τις επιταγές του νόμου από testes ή tabelliones.

Ο **Jean Andreu** ασχολήθηκε με τα είδη των εγγράφων που φυλάσσονταν στα αρχαία τους κατά την ρωμαϊκή περίοδο ή τραπεζίτες, και ο **Federico Barello** με την ανεύρεση σφραγίσματος, μεταξύ άλλων ευρημάτων, σε τάφο ρωμαϊκής αυτοκρατορικής εποχής των Επιεφριών Λοκρών στην Καλαβρία.

Ο **Giusto Traina** (Ελληνικά, *περσικά, καυκασικά* αρχαία: η *συμβολή των αρμενικών πηγών*) ασχολήθηκε με κάποια κείμενα της αρμενικής ιστοριογραφίας, όπου γίνεται αναφορά σε αρχαία ως πηγές διαφόρων γεγονότων.

Ο **Z. Khachadrian** παρουσίασε το αρχαίο σφραγισμάτων που βρέθηκε στα Αρτάσατα (Artashat), αρχαία πρωτεύουσα της Αρμενίας που ιδρύθηκε το

180 π.Χ. Τα σφραγίσματα (περίπου 8000) ανάγονται στην πρώτη περίοδο (180 π.Χ.-59 μ.Χ.), μια πλούσια ελληνιστική συλλογή, 30 φέρουν ελληνικές και αρμαϊκές επιγραφές.

Το αρχαίο πρέπει να ήταν ιδιωτικό, αλλά δείχνει εκτεταμένες επαφές από την Παρθία έως την Ρώμη και από τον Εύξεινο Πόντο έως την Αίγυπτο. Αποτελεί ακόμη πολύτιμη μαρτυρία για τους φιλοφύλους πολέμους της Ρώμης στο τρίτο τέταρτο του 1ου αι. π.Χ., θύμα των οποίων υπήρξε και η Αρμενία επί βασιλείας Αρταβάδου. Η **H. Manukian** και ο **O. Neveron** παρουσίασαν τέλος κάποια από τα θέματα των σφραγισμάτων από τα Αρτάσατα, ο δεύτερος ειδικώς τα πορτρέτα με πολύ αβραϊκές προτάσεις ταυτίσεως.

Ο **P. Callieri** ασχολήθηκε με το θέμα κατά πόσον οι σφραγίδες που έχουν ευρεθεί στην Γανδάρη, δηλαδή το σημερινό ΒΔ Πακιστάν, αποτελούν εισαγωγές ή τοπική παραγωγή. Για την περίοδο του 2ου αι. π.Χ. έως τον 1ο αι. μ.Χ. επικρατούν θέματα ελληνιστικού, που εγγυώνται από την παρουσία των Ελλήνων στην Βακτρία και της Ινδίας και από τον φιλελληνισμό των Σακών και των Πάρθων. Στην περίοδο όμως των Kushan (1ος-3ος αι. μ.Χ.) είναι μάλλον ασφαλής η τοπική παραγωγή ρωμαϊκών σφραγίδων, πέραν των εισαγωγών από τη Δύση.

Ακολούθησαν τέσσερις ανακοινώσεις με υλικό από την Κεντρική Ασία. Ο **A. Bader** εξέτασε κάποιες Βούλλες παρθικές που ευρέθησαν στην παλαιά Νιρί, κοντά στο Αρσχαμπάν του Τουρκμενιστάν, και χρονολογούνται τον 1ο αι. π.Χ. Μια Βούλλα φέρει την ελληνική επιγραφή ΑΙΣΙΝΟΙ κάτω από την μορφή της Αθηνάς, ο **Richard Frye** ασχολήθηκε με Βούλλες και με μεμονωμένα σφραγίσματα από τη σασσανιδική αυτοκρατορία και υπέθεσε ότι οι πρώτες διασφάλιζαν τον έλεγχο των εμπορευμάτων. Κάποιες άλλες προέρχονται από την Κεντρική Ασία, όπου μέχρι τώρα δεν βρέθηκαν μεμονωμένα σφραγίσματα. Με την εισαγωγή του χάρσιου από το χαλιφάτο των Αββασιδών (9ου αι.) εξασφαλίζονται τα πήλινα σφραγίσματα. Ο **Gennadiy Kosheleko** και ο **Vasif Gaibov** παρουσίασαν τις Βούλλες (1ου-2ου αι. μ.Χ.) από το παρβικό φρούριο στο Göbekly-derpe της Μαρβανίας, με ελληνιστικούς και παρθικούς κυρίως τύπους, ο δεύτερος ιδιαίτερα με το φανόμενο της επαναλήψεως την παρθική εποχή θεμάτων που συναντώνται στις σφραγιδές εποχής του χαλιφάτου της Μαρβανίας.

Ο **E. Gabba** ανέλαβε τέλος το έργο να συνοψίσει τα συμπεράσματα του ειδικού αυτού συνεδρίου, το οποίο έδειξε σε όλους μας το ευρύ πεδίο που ανοίχουν στην αρχαία Σφραγιστική, και όχι μόνον, τα πλούσια ευρήματα σφραγισμάτων που, με κάπως προεκτιμώμενες ανασκαφικές μεθόδους, πολλαπλασιάζονται τα τελευταία χρόνια.

Π. Πάντος